

Ὁ ὑπερασπιστὴς τοῦ Γένους, Μακρυγιάννης ὡς σημερινὸ πρότυπο.

Γράφει ὁ Γεώργιος Κ. Ἐξαρχος.

Ἄν ποτὲ τοῦτος ὁ δύσμοιρος τόπος ἀναδείξει πέντε-δέκα νεοέλληνες, σίγουρα ὁ Μακρυγιάννης θὰ καταταχθεῖ ἀνάμεσά τους. Ὁ ρουμελιώτης στρατηγὸς ἀποτελεῖ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ ρωμηοῦ σὲ τοῦτον τὸν τόπο. Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τὶς ἀγνότερες καὶ ἡρωικότερες μορφὲς ποὺ συνετέλεσαν στὸ «θαῦμα» τοῦ '21, προσωπικότητα ἀνιδιοτελεῆ, ἑλληνορθόδοξη, μὲ ἔκδηλη τὴν λαϊκὴ εὐλάβεια. Ὅλα αὐτὰ δὲν θὰ μᾶς ἦταν γνωστά, ἂν ὁ γενναῖος στρατηγὸς δὲν συνέγραφε τὸ ἐκπληκτικὸ κείμενο τῶν Ἀπομνημονευμάτων του. Σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Μακρυγιάννης σημειώνει ἀναμνήσεις καὶ κρίσεις ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης ἕως τὸ ἔτος 1851. Τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ ἀγωνιστὴς τὸ φύλαγε σὲ χειρόγραφες σημειώσεις στὸν κῆπο τοῦ σπιτιοῦ του.

Ὁ Γ. Βλαχογιάννης τὸ 1904 ἐξέδωσε, ἀφοῦ βεβαίως πρῶτα μετέγραψε τὸ ἔργο τοῦ Στρατηγοῦ. Ὡστόσο τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἔμενε περαιτέρω στὴν ἀφάνεια ἂν ὁ Γ. Σεφερης τὸ 1943 δὲν διέγειρε μέσα ἀπὸ ἄρθρα καὶ ἐργασίες του τὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο μεγάλου κύκλου διανοουμένων ἀλλὰ καὶ τοῦ εὐρυτέρου κοινοῦ γιὰ τὸν Μακρυγιάννη. Ὁ νομπελίστας μας ποιητὴς γράφει: «τὸ Α καὶ τὸ Ω στὴν ζωὴ μου εἶναι ὁ Μακρυγιάννης...». Ὁ

Σεφέρης λοιπόν, τολμᾷ...νὰ ταυτίσει τὸν Στρατηγὸ μὲ τοὺς ἀρχαίους ἔλληνες συγγραφεῖς, καὶ θεωρεῖ πὼς τὰ Ἀπομνημονεύματα εἶναι μαζὶ μὲ τὸν Παπαδιαμάντη τὸ μεγαλύτερο κατόρθωμα τοῦ πεζοῦ λόγου στὴν νέα ἑλληνική. Ὁ Κ Ζουράρις ὑποστηρίζει «...ἐὰν τὸ γραπτό του εἶχε γραφῆ σὲ μία ἐποχὴ ὅπου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ γραμματεία θὰ εἶχαν τὴν ἴδια καθολικότητα ἢ οἰκουμενικότητα μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας, τότε ὁ Μακρυγιάννης θὰ ἐβάραινε τὸ ἴδιο –ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐπιστημονικῆς ἐγκυρότητας καὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν σχημάτων τῆς πολιτικῆς– μὲ τὸν παγκόσμιο Θουκυδίδη1.».

Τὸ 1983 ἓνα ἄλλο χειρόγραφο τετράδιο βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Στὰ «Ὁράματα καὶ Θαύματα» ὁ Μακρυγιάννης περιγράφει προσωπικὰ βιώματα καὶ ἀγιοπνευματικὲς ἐμπειρίες μέσα ἀπὸ τὴν καθημερινότητα. Τὸ δεύτερο αὐτὸ «πρόνημα» τοῦ Στρατηγοῦ καταδεικνύει περίτρανα πὼς ὁ ἴδιος ἦταν φορέας τῆς Κολλυβαδικῆς Ἀσκητικῆς Ὁρθόδοξου Παραδόσεως (μαζὶ μὲ τὸν Παπουλάκο καὶ τὸν Κοσμᾶ Φλαμιάτο) καὶ ἄξιος συνεχιστῆς τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου, τοῦ Ἁγίου Μακαρίου Νοταῤ, τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων κ.ἄλ.

Ὁ Μακρυγιάννης γεννήθηκε πάμπτωχος καὶ ἐπέζησε στὰ 4 του χρόνια καθαρῶς ἀπὸ θαῦμα. Ὅταν «ἔπρεπε» μετὰ ἀπὸ «νουθεσίες» συγχωριανῶν τῆς ἡ μάνα του νὰ τὸν ἀφήσει μὲς στὸ δάσος γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ ἴδια καὶ ὄλο τὸ χωριὸ ἐξαιτίας τῶν κλαμάτων τοῦ τετράχρονου Γιαννάκη, αὐτὴ προτίμησε νὰ παραμείνει μὲ τὸ παιδί τῆς κι ἂς πέθαιναν μαζὶ. Γιὰ αὐτὸ θὰ πεῖ ὁ ἴδιος ἀργότερα, «ἡ μητέρα μου καὶ ὁ Θεὸς μᾶς ἔσωσε». Ὅχι ὅτι ἡ μάνα του ἦταν ἀνώτερη ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ ὅπως λένε καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, πρέπει κάποιος νὰ ἔχει τὴν δεκτικότητα τῆς Χάριτος, οὕτως ὥστε νὰ ἐνεργήσει ὁ Θεός, ἀλλιῶς ὁ ἴδιος εἶναι «ἀνήμπορος» ἐπειδὴ σέβεται τὴν ἐλευθερία μας. Αὐτὴ ἡ φράση τοῦ Μακρυγιάννη δείχνει καὶ τὴν πρακτικὴ καὶ βιωματικὴ θεολογία ποὺ κάτειχε ὁ στρατηγός.

Ἡ μάνα του λοιπόν, ἦταν τὸ πηγαῖο πρότυπο τοῦ Μακρυγιάννη. Τοῦ ἐνστάλλαξε τὴν Πίστη καὶ τὴν Προσευχὴ στὴν Ζωὴ του. Αὐτὴ τὴν καλὴ «συνήθεια» τῆς προσευχῆς κληρονόμησε βεβαίως ἀπὸ τὴν μάνα του. Εἶναι γνωστὲς οἱ συμφωνίες του μὲ τὸν Ἀηγιάννη. Δεκατεσσάρων χρόνων παιδί βρέθηκε στὸ βουνὸ σὲ ἓνα πανήγυρι κλέφτικο. Πάνω στὸ πανήγυρι πῆρε τὰ ἄρματα τοῦ ἀφεντικοῦ του καὶ τὰ φόρεσε. Ὅταν αὐτὸς τὸν εἶδε νὰ φορᾷ τὰ σύνεργα τῆς ἐλευθερίας τὸν «ἔσπασε» στὸ ξύλο, ἐπειδὴ τὰ «μαγάρισε». Ὁ Μακρυγιάννης ἄρχισε νὰ κλαίει μὲ λυγμούς, ὅχι ἐπειδὴ δὲν ἄντεξε τὸ ξύλο, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸν θεώρησε ἀνάξιο νὰ φορᾷ ἄρματα. Τρέχοντας τότε στὸ εἰκόνισμα τοῦ Ἀηγιάννη τοῦ λέει, εἶδες τί ἔπαθα. Ἄν

μέ βοηθήσεις και πάρω δικά μου ἄρματα, θὰ σοὺ φέρω ἓνα μεγάλο καντήλι νὰ φωτίζει." Ἔτσι καὶ ἔγινε.

Σὲ ἡλικία 17 ἐτῶν ἦταν ἓνας ἑκατομυριοῦχος πωλητὴς σιτηρῶν. Ἀπὸ αὐτὸ μόνο μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ κοφτερὸ μυαλό του, ποὺ ἂν καὶ τίμιος ἔκανε τόσο μεγάλη περιουσία. Καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως «διηύθυνε» τὸ δικό του ἀσκέρι ἀπὸ ρουμελιῶτες, ποὺ χρηματοδοτοῦσε μόνος του! Ὁ Μακρυγιάννης δὲν μποροῦσε καμμία στιγμή νὰ μείνει ἄεργος, ἀκόμη καὶ μὲς στὴν φωτιά τοῦ πολέμου! Ὅταν εὔρισκε εὐκαιρία ἄφηνε γιὰ λίγο τὸ γιαταγάνι καί... πήγαινε γιὰ μεροκάματο! Κάπως ἔτσι λοιπὸν ἔμαθε καὶ γράμματα. Διηγεῖται ὁ ἴδιος: «ὁ σταθμός μου εἶναι ἐδῶ εἰς ἀργός. Κάθομαι καὶ ἀγρικιῶμαι μὲ τὴν Κυβέρνηση καὶ παντοῦ εἰς τὶς ἐπαρχίες μ' ἀρχές κι ἀξιωματικούς καὶ ὅποτε κάνει χρεία, φέρνω καὶ γύρα σὲ ὅλα τὰ μέρη αὐτὰ διὰ τὴν γενικὴ ἡσυχία ξακολουθῶ τὰ χρέη μου καθήμενος τὸν περισσότερον καιρὸν ἐδῶ.

Καὶ γιὰ νὰ μὴν τρέχω εἰς τοὺς καφενέδες καὶ σὲ ὅλα τοιοῦτα καὶ δὲν τὰ συνηθῶ –(ἤξερα ὀλίγον γράψιμο, ὅτι δὲν εἶχα πάγει εἰς δάσκαλο ἀπὸ τὰ αἰτία ὅπου θὰ ξηγηθῶ, μὴν ἔχοντας τοὺς τρόπους) περικαλοῦσα τὸν ἓνα φίλον καὶ τὸν ἄλλον καὶ μ' ἔμαθαν κάτι περισσότερο ἐδῶ εἰς Ἄργος, ὅπου κάθομαι ἄνεργος. Ἀφοῦ λοιπὸν καταγίνηκα ἓνα δύο μῆνες νὰ μάθω ἐτοῦτα τὰ γράμματα ὅπου βλέπετε, ἐφαντάστηκα νὰ γράψω τὸν βίον μου... δὲν ἔπρεπε νὰ ἔμπω εἰς αὐτὸν τὸ ἔργον ἓνας ἀγράμματος...» Ὁ Στρατηγὸς ἔμαθε γράμματα μέσα σὲ δύο μῆνες! Τόσο ὀξυδερκὴς νοῦς ἦταν. Τὸ ἀξιοσημεῖωτο ὅμως εἶναι πῶς δὲν σύχναζε στὸν «ἐλεύθερο» χρόνο του στοὺς καφενέδες, ἀλλὰ ἤθελε νὰ κάνει κάτι πιὸ δημιουργικὸ, νὰ μάθῃ γράμματα! Ἀλήθεια πόσο διαφέρει ὁ μπαρμπαγιάννης ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς νεοέλληνες...

Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ ποὺ διακατεῖχε τὸν Μακρυγιάννη ἦταν καὶ ἡ αὐτοθυσία του, ποὺ συνοδευόμενὴ μὲ τὴν λεβεντιά του ἔκανε «θαύματα». Βρισκόμαστε στὴν πιὸ κρίσιμὴ καμπὴ τοῦ Ἀγώνα. Τὸ Μεσολογγί ἔχει πέσει, ὁ Ἴμπραῆμ σπέρνει τὸν τρόμο καὶ τὸν πόνο στὸν Μωριά. Ἄν ὁ Ἴμπραῆμ (τὸν ὁποῖο ὑποβοηθοῦσαν Γάλλοι ἀξιωματικοὶ μαζί μὲ τὸ πυροβολικὸ τους) κατελάμβανε τὸ Ναύπλιο ὁ Ἀγώνας θὰ ἐθεωρεῖτο λήξας. Τότε ὁ Μακρυγιάννης παίρνει τὴν ἀπόφαση νὰ τὸν ἀντιμετωπίσῃ μὲ 350 παλληκάρια στοὺς Μύλους. Λίγο πρὶν τὴν μάχη εἶχε μία συνομιλία μὲ τὸν Γάλλο ναύαρχο Δεριγνύ. «Ἐκεῖ ὁπούφτιαχνα τὶς θεσες εἰς τοὺς Μύλους ἦρθε ὁ Ντερνύς νὰ μὲ ἰδῇ. Μοῦ λέγει: Τί κανεῖς αὐτοῦ; Αὐτὲς οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες. Τί πόλεμο θὰ κάνετε μὲ τὸν Μπραῖμη αὐτοῦ;

Τοῦ λέγω: εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσεις καὶ ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατὸς ὁ Θεὸς ὅπου μᾶς προστατεύει, καὶ θὰ δεῖξωμεν τὴν τύχη μᾶς σ' αὐτὲς τὶς θέσεις τὶς ἀδύνατες. Κι ἂν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τὸ πλῆθος τοῦ Μπραΐμη, παρηγοριόμαστε μ' ἓναν τρόπον, ὅτι ἡ τύχη μᾶς ἔχει τοὺς Ἕλληνας πάντοτε ὀλίγους. Ὅτι ἀρχὴ καὶ τέλος, παλαιόθεν καὶ ὡς τώρα ὅλα τὰ θεριὰ πολεμοῦν νὰ μᾶς φᾶνε καὶ δὲν μποροῦνε, τρῶνε ἀπὸ μᾶς καὶ μένει καὶ μαγιά. Καὶ ὀλίγοι ἀποφασίζουν νὰ πεθάνουν, καὶ ὅταν κάνουν αὐτεῖνη τὴν ἀπόφασιν, λίγες φορές χάνουν καὶ πολλές κερδαίνουν. Ἡ θέση ὅπου εἴμαστε σήμερα ἐδῶ εἶναι τοιούτη καὶ θὰ ἰδοῦμεν τὴν τύχη μας οἱ ἀδύνατοι μὲ τοὺς δυνατούς. Ἐν τῷ μπιεν' μοῦ λέγει κί ἀναχώρησε ὁ ναύαρχος». Ὁ Μακρυγιάννης σὰν ἄλλος Δαυὶδ νικᾷ τὸν Γολιάθ. Ἡ Πίστη του στὸν Θεὸ τὸν ἔκανε νὰ μεγαλουργήσει. Παρολίγον ὅμως νὰ χάσει τὸ χέρι του, τὸ ὁποῖο χτυπήθηκε σοβαρά. Ἄλλο ἓνα παράσημο γιὰ τὸν γενναῖο Στρατηγὸ. «Ἐχω δύο πληγὰς εἰς τὴν κεφαλὴν, ἄλλην εἰς τὸν λαιμόν, ἄλλην εἰς τὴν χεῖρα, ἡτις δὲν ἔχει κόκκαλα, ἄλλην εἰς τὸν πόδα καὶ ἄλλην εἰς τὴν γαστέρα καὶ εἶμαι ζωσμένος μὲ τὰ σιδερά καὶ φυλάττω τὰ ἔντερα ἐντὸς αὐτῆς... αὐτὰς τὰς πληγὰς τὰς ἔλαβα διὰ τὴν πατρίδα καὶ ὅταν ἀλλάζῃ ὁ καιρὸς, οἱ δριμύτατοι πόνοι μὲ κάνουν παράφρονα...».

Ὅμως ὁ Μακρυγιάννης στὸν Ἀγώνα δὲν ὑπῆρξε μόνο γενναῖος πολεμιστὴς μὰ καὶ σώφρων καὶ τίμιος συνάνθρωπος. Εἶναι γνωστὲς πλέον *urbi et orbi* οἱ μηχανοραφίαι πολλῶν πολιτικῶν ἔναντι τῶν στρατιωτικῶν. Ἄν καὶ ὁ Μακρυγιάννης τάχθηκε μὲ τὴν πλευρὰ τῶν πρώτων, ὡστόσο δὲν παραλείπει νὰ ἀντιμάχεται κάθε τους ἀτιμία καὶ ἰδιοτέλεια. Στὴν «δελεαστικὴ» πρότασι τοῦ Κωλέττη πρὸς τὸν Γκοῦρα νὰ σκοτώσῃ τὸν καπετάνιο του, τὸν Ὀδυσσεῆ Ἀνδροῦτσο, μὲ ἀντάλλαγμα χρήματα καὶ τὴν ἀρχηγία τῆς Λειβαδιᾶς ὁ Γκοῦρας τὸ σκέφτεται.

Ὁ Μακρυγιάννης τότε λέει στὸν Γκοῦρα: «τώρα βάνουν ἐσένα νὰ σκοτώσῃ τὸν Δυσσεῆ, αὔριο θὰ βάνουν ἐμένα νὰ σκοτώνω ἐσένα. Καὶ νὰ τὸ καρτερῆς! Κι ἐτζι θὰ μᾶς φανὲ ὅλους.» Ὁ Μακρυγιάννης ἔπεισε μία-δύο φορές τὸν Γκοῦρα νὰ μὴν προχωρήσῃ στὸ ἔγκλημα, τελικὰ ὅμως ὁ τελευταῖος κάμφθηκε ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση. Τότε ὁ Μακρυγιάννης ἐνῶ βρισκόταν μαζί του μὲς στὴν Ἀκρόπολη ποὺ ἐπολιορκεῖτο τοῦ λέει ἀνάμεσα στὰ πολλὰ: «Θυμήσου πόσα σοῦ εἶπα εἰς τὴν Ἀγόργιανη, ὅτι θὰ μᾶς βάλουν νὰ σκοτώνωμεν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Τότε μ' ἄκουσες, δὲν τὸ κάμες, ὕστερα ἔγινε. Τώρα ὅμως νὰ γνωρίσῃς τοὺς φίλους σου καὶ τοὺς ἀπατεῶνες. Δὲν πλουταίνει ὁ ἄνθρωπος μὲ χρήματα μοναχά, πλουταίνει κι ἀπὸ τὰ καλά του ἔργα.

Δάκρυσαν τὰ ματιὰ τοῦ καημένου, τὸν ἔτυπτε ἡ συνείδηση τοῦ διὰ τὸ κάμωμα ὁποῦ καμεν εἰς τὸν Δυσσέα. Μοῦ εἶπε: ἂν ζήσω καὶ ἐβγῶ ἔξω, δὲν θέλω ματαξέρει ἀπὸ αὐτοῦς τοὺς μπερμπάντες. Καὶ τὰ χρήματα, μοῦ εἶπε, καταγίνομαι νὰ φκιάσω τὴν διαθήκη μου καὶ θὰ κάμω σχολεῖα κι ἄλλὰ καλὰ διὰ τὴν πατρίδα. Καὶ θὰ ἀφήσω ὅλων ἐσᾶς τὸ μερίδιόν σας. – Να ζήσης νὰ τὰ χαρῆς ἀδελφέ, καὶ νὰ κάμης καλὰ πράγματα διὰ τὴν πατρίδα, νὰ βγάλῃς αὐτὸν τὸν λεκὲ ἀπὸ πάνου σου, ὅτι ὁποῖος σὲ ἔχει φίλο λυπᾶται. Ἔγω δὲν θέλω ἀπὸ μέρους μου τίποτα.».

Ὁ Μακρυγιάννης σκέπτεται, ἐνεργεῖ καὶ πράττει πάντοτε σὰν καλὸς πατριώτης. Πρῶτα ὅμως προσεύχεται. Εἶναι γνήσιο τέκνο καὶ «μαθητὴς» τῶν κολλυβάδων πάτερων. Ἡ εὐλάβεια καὶ ἡ Πίστη του δὲν εἶναι καρπὸς ἰδεολογήματος, ἀλλὰ βίωμα καὶ καθημερινὸς τρόπος ζωῆς. Τὰ μυστήρια καὶ ἡ Λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ δύναμη ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦν ὁ Στρατηγὸς καὶ ἡ οἰκογένεια του τεράστια ψυχικὰ ἀποθέματα. «τὰ μεσάνυχτα περνῶντα ἔστειλα καὶ πῆρα τὸν παπὰ καὶ μᾶς ξεμολόγησε καὶ λειτούργησε καὶ μεταλάβαμε». Γράφει ἄλλοῦ στὰ Ἀπομνημονεύματα: «Σήμερα Παρασκευή, ἀγωνίστηκα ἀρκετὲς ὥρες καὶ μὲ ἀμαρτωλὰ δάκρυα, τὶς ἄλλες μέρες κάνω τέσσερις ὥρες, αὐγὴ καὶ βράδυ, εἰς τὴν προσευχή μου, καὶ ὅταν θὰ φύγω ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι μου, καὶ ὅταν θὰ γυρίσω, καὶ ὅταν θὰ ἀποφάγω».

Στὸ δευτέρό του βιβλίο σημειώνει μὲ παιδικὴ ἀθωότητα καὶ χωρὶς ἴχνος ταπεινολογίας «Εἶπα, τὴν Μεγάλῃ Τετράδῃ καὶ τὴν Μεγάλῃ Παρασκευῇ, νὰ κάμω αὐτὲς τὶς δύο μέρες ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες τρακόσες μετάνοιες τὸ μεριόνυχτον... ἄλλο τίποτας δὲν ἔχω νὰ εὐχαριστήσω (τὸν Θεόν), μόνον καὶ μόνον τὴν ἀμαρτωλή μου προσευχή, αὐγὴ καὶ βράδυ ἀπὸ χίλιες τρακόσες μετάνοιες καὶ ἑκατὸ μὲ τὸ κομπολόγι, καὶ ὅ,τι μπορέσω ὅταν θὰ πάγω εἰς τὴν δουλειὰ μου καὶ ὅταν γυρίσω ὀπίσω, νὰ τὸν εὐχαριστήσω ὁ ἀμαρτωλὸς». Τὸ 1941 ὁ Γ. Βλαχογιάννης, ὅταν ἔδειξε τὰ «Ὁράματα καὶ Θαματα» στὸν Γ. Θεοτοκά, τοῦ εἶχε πεῖ κατὰ λέξη: «εἶναι τὸ ἔργο ἐνὸς τρελλοῦ». Καὶ ὁ Λίνος Πολίτης προλογίζοντας τὴν ἔκδοσιν αὐτὴ σημειώνει: «ἡ ἐνοχλητικὴ γιὰ μᾶς θρησκοληψία τοῦ γερασμένου πιά Μακρυγιάννη 2».

Βέβαια καὶ ὁ Πολίτης καὶ ὁ Θεοτοκάς καὶ ὁ Βλαχογιάννης δὲν μποροῦν νὰ κατανοήσουν τὴν εὐλάβεια τοῦ πιστοῦ λαοῦ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι σπουδαγμένοι στὴν Δύση καὶ ἐρχόμενοι κατόπιν στὴν ἑλλάδα (μὲ ὅλες τὶς συνέπειες τοῦ ἑλλαδισμοῦ, ἥτοι τὸ ψευτορωμαϊκὸ κατὰ Πατροκοσμὰ) κομίζουν ἀντιλήψεις καὶ νοοτροπίες ξένες πρὸς τὴν Ρωμηοσύνη. Μόνον ὅσοι ἔχουν ἐμπειρία τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, ποὺ

διασώζεται στις λαϊκές πρακτικές και στα συναξάρια, μπορούν να κατανοήσουν την δυναμική της Πίστεως μέχρι τον 19ο αιώνα.

Παρόμοιες καταστάσεις παλαισμάτων και Νοερᾶς Προσευχῆς συναντούμε σε ιστορίες του γεροντικοῦ παλαιότερα, καθώς και στον Γέροντα Ἰωσήφ τὸν Ἡσυχαστή, πιὸ πρόσφατα. Ὁ γερωπαῖσιος εἶχε πεῖ γιὰ τὸν Μακρυγιάννη «ὁ Μακρυγιάννης ζοῦσε πνευματικές καταστάσεις. Ἄν γινόταν καλόγερος, πιστεύω ὅτι ἀπὸ τὸν Μ. Ἀντώνιο δὲν θὰ εἶχε μεγάλη διαφορά. Τρεῖς χιλιάδες μετάνοιες ἔκανε καὶ εἶχε καὶ τραύματα καὶ πληγές. Ἄνοιγαν οἱ πληγές του, ἔβγαιναν τὰ ἔντερά του, ὅταν ἔκανε μετάνοιες, καὶ τὰ ἔβαζε μέσα. Τρεῖς δικές μου μετάνοιες κάνουν μία δική του. Ἔβρεχε τὸ πάτωμα μὲ τὰ δάκρυά του. Ἐμεῖς, ἂν ἤμασταν στὴν θέση του, θὰ πηγαίναμε στὸ νοσοκομεῖο νὰ μᾶς ὑπηρετοῦν. Θὰ μᾶς κρίνουν οἱ κοσμικοὶ 3!».

Ἐνα ἄλλο γνώρισμα ποὺ χαρακτηρίζει τὸν Μακρυγιάννη εἶναι ἡ ἄκρα τιμιότητα του. Μᾶς διασώζει ὁ ἴδιος ἓνα περιστατικὸ ὅπου ἔπιασε κάποιον προύχοντα τῆς ἐποχῆς νὰ κλέβει. Ὁ Στρατηγὸς τὸν πιάνει ἐπ' αὐτοφώρῳ! «"Ὅσο νὰ σ' ἀπολύσω," τοῦ εἶπα, θὰ τρῶμε μαζί!". Ἐγὼ εἶχα ἀνάγκη νὰ τὸν βαστήσω μαζί μου πέντ' -ἕξι ἡμέρες, νὰ μάθω γνώση αὐτόν, νὰ μὴ ματακλέψῃ ξένα χρήματα, καὶ νὰ λάβουν προσοχὴ κ' οἱ ἄλλοι. Τὸ παζάρι εἰς τὴν Ἀθήνα, ὅπου συνάζονται τὰ χωριά κι' ἄλλος κόσμος καὶ ψωνίζουν, γίνεται τὴν Δευτέρα τὸν κλέφτη τὸν ἔπιασα τὴν Τρίτη τὸν εἶχα ἀνάγκη ἕξι μέρες ὡς τὴν Δευτέρα.

Τὸν πῆρα, ἀφοῦ ἔλαβα τὰ χρήματα σωστὰ καὶ τὰ ἴδωσα τοῦ ἀνθρώπου ὅπου τὰ ἔχασε, καὶ φάγαμε ψωμὶ κατὰ τὴν συνφωνίαν μας. Τοῦ φκειάνω κ' ἓνα γκιουλὲ ὡς πέντε ὀκάδες καὶ βάνω ἀπάνου εἰς τὸν γκιουλὲ αὐτὰ. Ὅποιος θέλει νὰ κλέβῃ, καθὼς ἡ ἀφεντειά του ἄς τηράγῃ τὸν ἴδιον κι' ἄς "κλέβῃ ὅποιος ἀγαπάῃ". Τοῦ πέρασα εἰς τὸν λαιμὸν τὸν γκιουλὲ, καὶ τὰ γράμματα ἀπάνου, τὸν πῆγα εἰς τὴν μέση τὸ παζάρι, ὅπου ἴναι ἡ καμάρια τοῦ παζαριοῦ, τὸ ἴδωσα μόνος μου ἑκατὸ ξυλιές καὶ καμπόση ὥρα κρεμασμένος ἀπὸ τὰ χέρια -ὅτι ἐκεῖνα ἔκλεψαν. Τὸν κατέβαζα, πηγαίναμε τρώγαμε ψωμὶ. Τὸ δειλινὸ μισῆ ὥρα κρεμασμένος καὶ δέκα ξυλιές ὅσο ὅπου ἴρθε ἡ Δευτέρα. Τελειώσαμε, φάγαμε μαζί, ἐπιαμε ὡς ἀδελφοί, τὸ ἴδωσα καὶ τ' ἀγῶγι καὶ τὸν ἔδιωξα. Εἰς τ' Ἀνάπλι τὸν ἀντάμωσα καὶ μὸ ἴκαμε ἓνα τραπέζι καὶ μοῦ συχώρεσε τὴν μάννα καὶ τὸν πατέρα, ὅτι ἔγινε τίμιος ἄνθρωπος καὶ καζάντησε ἀπὸ τὴν δουλειά του. Καὶ τ' ἀργαστήρια τῶν Ἀθηναίων μέναν ἀνοιχτὰ τὴν νύχτα καὶ κλεψιές δὲν ματάγιναν.».

Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι ἔμπλεος παιδαγωγίας ἀλλὰ καὶ ἀγάπης συγχρόνως. Τὸν δένει στὴν ἀγορὰ ἐνώπιον ὄλων, τοῦ ρίχνει ἑκατὸ «ξυλιές» γιὰ νὰ τὸν ταπεινώσει, ὅμως τὸ βράδυ σὰν ἀγαθὸς πα-

τέρας τὸν κατεβάζει καὶ τοῦ κάνει τὸ τραπέζι! Μετὰ ἀπὸ χρόνια τὸν ἀνταμώνει τυχαία στὸ Ναύπλιο καὶ ὁ πρὸυχοντας τὸν εὐγνωμονεῖ μὲ ὅλη του τὴν καρδιά. Ἐδῶ «καταργοῦνται» ὅλες οἱ ἥπιες σύγχρονες παιδαγωγικὲς μέθοδοι ποὺ φοβοῦνται, μήπως τυχὸν πάθουν ψυχολογικὰ τὰ παιδιὰ μας! Ὅμως ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ Μακρυγιάννη κρίνεται ἐν τέλει ἄκρως ἐπιτυχής, ἀφοῦ διακρίνεται ἀπὸ τὴν Ἀγάπη, στοιχεῖο ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν σύγχρονη ὀρθολογούμενη ἐποχὴ μας.

Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι συνεχιστὴς τῆς Παράδοσης τοῦ Γένους μας. Θεωρεῖ φραγκικὲς ἀρρώστιες αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν στὴν Ἑλλάδα. Πονάει γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ὑπάρχει. Θεωρεῖ πὼς μετὰ τὴν «ἀνεξαρτησία» τῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἔχει γίνει ὑποχείριο τῶν Εὐρωπαίων, καὶ δὴ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, μέσω βεβαίως τῶν Βαυαρῶν. Κάποια στιγμή ξεσπᾶ καὶ λέει: «κάλλιο νὰ καθόμαστε μὲ κεῖνον τὸν Βασιλέα (Σουλτάνο) ὅπου χαμεν – καὶ εἴχαμεν καὶ τὴν τιμὴν μας καὶ βαστούσαμεν καὶ τὴν θρησκεία μας, καὶ ὄχι τοιούτως ὅπου καταντήσαμεν». Ὁ Μακρυγιάννης τὰ λέει αὐτὰ ὄχι ἐπειδὴ εἶναι φιλότουρκος ἀλλὰ ἐπειδὴ βλέπει τὰ μικρόβια ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Εὐρώπη νὰ βρίσκουν ἀγαθὴ γῆ στοὺς νεοέλληνες.

«...Τὸ Ἔθνος ἀφανίστη ὅλως-διόλου καὶ ἡ θρησκεία -ἐκκλησία εἰς τὴν πρωτεύουσα δὲν εἶναι καὶ μᾶς γελᾶνε ὅλος ὁ κόσμος. Οἱ φατρίες σας, τὸ 'να τὸ μέρος καὶ τ' ἄλλο, θέλετε θεάτρο τὸ φκείασετε κι' αὐτὸ διὰ-νὰ μᾶς μάθη τὴν παραλυσία. Καὶ δι' αὐτὸ "παίρνουν δύο ἀδέλφια δύο ἀδελφές. Ὅ,τι τοῦ λὲς -"ἡ θρησκεία δὲν εἶναι τίποτας!" Καὶ τὰ παιδιὰ ὅπου τὰ στέλνουν νὰ φωτιστοῦν γράμματα κι' ἀρετὴ, ἀπὸ-μέσα τὸ κράτος κι' ἀπόξω, φωτίζονται τὴν τραγουδικὴ καὶ ἠθικὴ του θεάτρου καὶ πουλοῦνε τὰ βιβλία τοὺς οἱ μαθηταὶ νὰ πᾶνε ν' ἀκούσουνε τὴν Ρίτα-Βάσσω τὴν τραγουδίστρια τοῦ θεάτρου ὅτι παλαβώσανε οἱ γέροντες ὄχι τὰ παιδάκια νὰ μὴν πουλήσουνε τὰ βιβλία τους. Τὸν γέρο Λόντο, ὅπου δὲν ἔχει οὔτε ἓνα δόντι, τὸν παλάβωσε ἡ Ρίτα-Βάσσω τοῦ θεάτρου καὶ τὸν ἀφάνισε τόσα τάλλαρα δίνοντας κι' ἄλλα πισκέσια.»

Στὸ θέμα τῆς Πίστης μας ὁ Μακρυγιάννης θὰ ἀποδειχθεῖ καὶ θὰ ἀναδειχθῆ συγχρόνως μέγας ἀπολογητὴς τῆς Ὁρθόδοξου Παραδόσεως. Ἐρχόμενη ἡ Ἀντιβασιλεία στὴν Ἑλλάδα, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τῆς εἶναι νὰ ἐκπροτεσταντίσει τοὺς «δαισιδαίμονες» Ρωμηοὺς! Ἄς θυμηθοῦμε τὰ λόγια τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Μαλέρμπ πρὸς τὸν Μακρυγιάννη: «... Ἐνα θὰ σᾶς βλάβη ἔσας, τὸ κεφάλαιον τῆς θρησκείας, ὅπου εἶναι αὐτεῖνη ἡ ἰδέα σ' ἔσᾶς πολὺ τυπωμένη».

Ἡ Ἀγγλία στέλνει μισσιοναρίους ἱεραποστόλους. Οἱ «κοραϊκοί» συνεργάζονται εὐχαρίστως μαζί τους. Ὁ Ἄγγλος Korck διορίζεται διευθυντὴς

τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλείου. Ὁ μισσιονάριος Leenes συνεργάζεται μετὰ τὸν Φαρμακίδη καὶ ὁ Νεόφυτος Βάμβας μεταφράζει τὴν Ἁγία Γραφή, ἡ ὁποία ἐπιβάλλεται παραπονημένη στὴν Λατρεία καὶ τὴν Ἐκπαίδευση. Τὸ ἔγκλημα ὅμως εἰς βάρος τῆς Ὁρθόδοξης πατρίδας ἦταν ἡ διάλυση 412 ἐπανδρωμένων μοναστηριῶν καὶ ἡ βίαιη ἀποσχηματίση μοναζουσῶν! Οἱ Βαυαροὶ εἶχαν καταλάβει ποῦ ἔπρεπε νὰ χτυπήσουν. Στὴν καρδιὰ τοῦ γένους, στὰ μοναστήρια. Αὐτὰ ἔπρεπε νὰ χτυπήσουν στὴν ρίζα τους.

Αὕτη τὴν στάση τῶν Μοναστηριῶν στὸν Ἄγωνα ὁμολογεῖ καὶ προσδιορίζει ὁ Μακρυγιάννης: "Τ' ἅγια τὰ μοναστήρια, ὁπού 'τρωγαν ψωμί οἱ δυστυχισμένοι [...] ἀπὸ τοὺς κόπους τῶν Πατέρων, τῶν Καλογήρων. Δὲν ἦταν καπιτσίνοι δυτικοί, ἦταν ὑπηρέτες τῶν Μοναστηριῶν τῆς Ὁρθοδοξίας. Δὲν ἦταν τεμπέληδες· δούλευαν καὶ προσκυνοῦσαν (=λάτρευαν). Καὶ εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς πατρίδος σ' αὐτὰ τὰ μοναστήρια γινόταν τὰ μυστικοσυμβούλια, συναζόταν τὰ ὀλίγα ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, καὶ εἰς τὸν πόλεμον θυσίαζαν καὶ σκοτωνόταν αὐτεῖνοι, οἱ 'περέτες τῶν μοναστηριῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν. Τριάντα εἶναι μόνον μὲ μένα σκοτωμένοι ἔξω εἰς τοὺς πολέμους καὶ εἰς τὸ Κάστρο, τὸ Νιόκαστρο καὶ εἰς τὴν Ἀθήνα".

Ἡ φράση "δὲν ἦταν καπιτσίνοι δυτικοί" γιὰ μᾶς σημαίνει: δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μετὰ τὰ δυτικὰ-μοναχικὰ τάγματα, ποῦ βρίσκονταν στὴν ἐξουσία τοῦ Πάπα. Ἦταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Γένους, στὸ ὁποῖο καὶ ἀνήκαν. Εἶναι πολὺ εὐκόλο λοιπὸν νὰ καταλάβει κανεὶς γιατί καταδικάστηκε ἀργότερα ὁ Μακρυγιάννης (ὅπως ἄλλωστε κυνηγήθηκαν τόσο ἔντονα καὶ οἱ Φλαμιᾶτος καὶ Παπουλάκος). Ἦταν ἓνας ἀντιδραστικὸς Ρωμηὸς μετὰ κοφτερὸ μυαλό. Μπορεῖ βέβαια νὰ τοῦ ἐδόθη χάρη, ἀλλὰ πέθανε στὸ τέλος πᾶμπτωχος, ἂν καὶ εἶχε δώσει στὴν πατρίδα δώδεκα παιδιά! Οἱ τότε κυβερνήσεις κάλλιστα μπορεῖ νὰ παραλληλιστοῦν μετὰ τὶς σημερινὲς ὅσον ἀφορᾷ τὴν ραγιαδοσύνη τους (βλ. φορολόγηση παιδιῶν!).

Ἐντούτοις, δὲν φταῖνε σύμφωνα μετὰ τὸν Μακρυγιάννη ἐξολοκλήρου οἱ Δυτικοί. Αὐτοὶ τὴν δουλειὰ τους κάνουν, ἀπλῶς βρίσκουν κάθε φορὰ καλοθελητὲς ποῦ τοὺς «διακονοῦν». «Ὡστε ὅποιος δὲν εἶναι εἰς τὴν σημαία τοῦ Μαυροκορδάτου φατριαστῆς κι Ἀγγλιστῆς, Κωλέττη καὶ Γαλλιστῆς, Μεταξᾶ καὶ Ρουσιιστῆς καὶ εἶναι Ἑλληνας διὰ τὴν πατρίδα του καὶ θρησκεία του, αὐτὰ παθαίνει».

Ὁ σοφὸς Στρατηγὸς ὅπου βρεθεῖ χτυπᾷ κάθε δυτικὸ νεωτερισμὸ, εἴτε αὐτὸς βάλλει κατὰ τῆς Πίστεως εἴτε κατὰ τῆς Παραδόσεως. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐξῆς περιστατικὸ. «Τοῦ ἀΓιαννιοῦ τοῦ Θεολόγου τὸ βράδυ» μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση «ἦταν κάτι λογιώτατοι εἰς τὸ σπίτι μου, μισομαθεῖς καὶ ἄθρησκοι...». Ἐκεῖ λοιπὸν, στὸ σπίτι του ἦρθε σὲ σύγ-

κρουση με τον Σοφιανόπουλο για την άειπαρθενία της Θεοτόκου. Ο Σοφιανόπουλος σπουδαγμένος στην Δύση, και σαφώς έπηρεασμένος από τον άθεο Διαφωτισμό άμφισβητούσε έντονα και με έπαρση (είχε σπουδάσει φιλοσοφία στην Εύρώπη) τον Μέγα Βασίλειο. Τότε ο Μακρυγιάννης του λέει: «Είς τὸ σχολεῖο πού πάτε, θεολογία σπουδάζετε και φιλοσοφία ἢ τὸ ἕνα;» Λέγει:«Φιλοσοφίαν μόνον» [.....] του λέω: «ἐσὺ δὲν μπορεῖς νὰ τὸ γνωρίζεις, ὅτι εἶσαι κουτσός.

Αὐτὸς ὁ Ἅγιος Βασίλειος και οἱ ἄλλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, τὸ γνωρίζουν, ὅτι εἶχαν πρῶτα ἀρετή, ἠθική, και σπουδαξαν και τὴν θεολογία πρῶτα και τὴν φιλοσοφία και γνώρισαν με τὴν ἐντέλειαν τὸ ἕνα και τὸ ἄλλο και ἔγιναν και καλοὶ χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι θεολόγοι και καλοὶ φιλόσοφοι, και τότε ἔλαβαν και τὴν Φώτιση τοῦ Θεοῦ και τὴν εὐλογίαν του...». Ὁ Σοφιανόπουλος ὀρθολογιστῆς ὢν, δὲν ἔδειχνε νὰ πείθεται. Θυμωμένος ὁ Μακρυγιάννης τὸν σηκώνει με τὸ στανιὸ και τοῦ λέει νὰ βάλει τὸ αὐτί του στην κλειδαρότρυπα. Ὁ ἴδιος φύσηξε με δύναμη μέσα και τοῦ λέει: «ἔβγα νὰ μᾶς εἰπεῖς τί σου εἶπα. βγῆκε. Λέγει: ἕνας ἀγέρας μου γιόμωσε τὸ αὐτί μου. Τοῦ λέγω:και αὐτὸ τῆς Θεῆας πρόνοιας με τὴν Θεοτόκο ἀγέρας εἶναι, εἶπε και ἔγινε, δὲν εἶναι ἀθρώπινον ἔργο, και διὰ τοῦτο ἐγεννήθη και ἔμεινε παρθένος...και τοὺς εἶπα εἰς τὸ ἐξῆς νὰ πάψουν ἀπὸ αὐτὰ και δὲν θέλω τέτοιες ὀμιλίες μπερμπάντικες και καιριστές».

Ὁ Στρατηγὸς καταλαβαίνει πὼς ἐχθρὸς σὲ ἐκείνη τὴν περίοδο ἦταν οἱ πεφωτισμένοι τῆς Δύσεως (Κοραῆς, Φαρμακίδης, Καΐρης κ.ἄλ) και οἱ ἀντορθόδοξες δοξασίες τους. «Εἰς τὰ 1839 μάθαμεν κι' ὁ περίφημος δάσκαλος Καγίρης δὲν πιστεύει τὴν Ἁγίαν Τριάδα κι' ἄλλα τέτοια». Ὅπως λέει ὁ παπαΓιώργης ὁ Μεταλληνος ἡ φωτισμένη ἀπάντηση τοῦ Μακρυγιάννη θυμίζει τὸ θαῦμα τῆς κεράμου με τὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα, και τὴν εὐλογία πού ἔδωσε ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὸν Νέστορα νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Λυαῖο. Θεολογία κάνει ὁ Ἅγιος Νέστορας. Ἡ Θεολογία του ἦταν τὸ σπαθὶ ἐκείνη τὴν στιγμή. Θεολογία κάνει και ὁ Μακρυγιάννης. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα κινεῖται ὁ Στρατηγός.

Ἄξιος μνείας ὅσον ἀφορᾶ και τὸ ἀστεῖο τοῦ πράγματος εἶναι και τὸ ἐξῆς περιστατικὸ. Εἶχε προσκληθεῖ ὁ ἴδιος τὴν ἡμερα τῶν Χριστουγέννων ἀπὸ τὸν γνωστὸ Ἀθηναῖο πρόξενο τῆς Ρωσσίας⁴. Φθάνοντας στὸ σπίτι τοῦ Παπαρηγοπούλου μαζί με τὸν φίλο του και συναγώνιστη του Κῶτσο Λιδωρικιώτη, ὁ στρατηγὸς με ἐκπλήξη εἶδε ἕνα δίμετρο ἔλατο στὸ σαλόνι τοῦ προξένου, κούνησε τὸ κεφάλι του και τοῦ εἶπε: «Ὡραῖο εἶναι κύρ Γιάννη. Και τοῦ χρόνου νὰ εἶμαστε καλά. Ἄλλα τὰ δένδρα μου ἔγω δὲν τ' ἀφήνω νὰ φυτρώνουν μέσα στην κάμαρά μου!... Μόνο τ' ἄρματά μου φυτρώνουν

ἐκεῖ!...»⁵ Ἀπὸ τότε τὸ Δένδρο ἐπεκτάθηκε σὶς λίγες ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Μακρυγιάννης ἐξανίστατο ὅταν νοθευόταν ἡ Παράδοσι μας. Πίστευε πῶς ἔχουμε μεγάλη εὐθύνη ὡς Ἕλληνες στὴν διαφύλαξή της καὶ παράδοσή της στοὺς νεωτέρους.

Ἡ μίμηση ποὺ ἔχουμε ἀκρίτως καὶ ἀδιακρίτως ὡς νεοέλληνες, μᾶς κάνει νὰ πιθηκίζουμε! Ἔχουν καλλιεργηθεῖ στὸν λαό μας σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ συναισθήματα μειονεξίας ἔναντι τῶν εὐρωπαίων. Ὡς ἐπίλογο καὶ παρακαταθήκη ἃς ἔχουμε στὸν νοῦ μας τὰ λόγια τοῦ τίμιου καὶ πιστοῦ ἀγωνιστῆ «...Ἴσως ἐσεῖς οἱ μεταγενέστεροι, σὰν ἴδητε τὴν ἀρετὴ μας, θὰ εἴστε εἰλικρινώτεροι διὰ τὴν πατρίδα. Γλυκώτερον πράμα δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν πατρίδα καὶ θρησκεία. Ὅταν δι' αὐτὰ τὸν ἄνθρωπον δὲν τὸν τύπτῃ ἡ συνείδησή του, ἀλλὰ τὰ δουλεύει ὡς τίμιος καὶ τὰ προσκυνῇ, εἶναι ὁ πλέον εὐτυχῆς καὶ ὁ πλέον πλούσιος».

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.

1. «Νὰ τὴν χέσω τέτοια λευτεριά, ὅπου θὰ κάμω ἐγὼ ἐσένα πασιά!» ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΖΟΥΡΑΡΙΣ.
2. «Ὅραματα καὶ Θάματα», σελ. 114.
3. Πνευματικὴ Ἀφύπνιση, ΛΟΓΟΙ Β΄ σελ. 206. (Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Γέροντα γιὰ τὸν Μακρυγιάννη. «Κείμενα - Ἐπιστολὲς Γέροντος Παΐσιου τοῦ Ἀγιορείτου»).
4. Ὅπως ἔγραψε καὶ ὁ καθηγητὴς λαογραφίας Δ. Λουκάτος ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φόρα τὸ 1833 στὸ Ναυπλιο ἐπὶ Ὄθωνος, καὶ τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1843 στὴν Ἀθήνα, στὸ σπίτι τοῦ Ι. Παπαρηγοπούλου, τοῦ προξένου τῆς Ρωσσίας. Δ. Λουκάτου, «Χριστουγεννιάτικα καὶ τῶν ἐορτῶν».
5. Καθημερινὴ 22/12/1996 περιοδικό ἐρῶ Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 2012.

Πηγή : <http://orthodoxathemata.blogspot.com/>